

Сергій Рибаків

ДО ПИТАННЯ ПРО РІЗНОМАНІТТЯ РЕЛІГІЙНОГО ДОСВІДУ

Релігійний досвід людства є дуже цікавою темою для досліджень. Однак методологію цих досліджень необхідно звільнити від теоретичних спрощень і визнати, що релігія пов'язана не тільки із зовнішніми умовами життя людей, але також і з психологічними, моральними, метафізичними аспектами людського буття.

Ключові слова: релігійний досвід, методологія, наука і релігія, віра, ідолопоклонство, ціннісне пізнання, релігійний авторитаризм, гуманізм.

Актуальність теми релігійного досвіду людства визначена тим, що цей досвід складний, різноманітний і містить величезний запас знань про світ і людину. Релігійний досвід є повноцінним і надзвичайно цікавим предметом науково-історичних досліджень. Однак конкретна практика показує, що підходи до релігійно-духовної проблематики як у наукових працях, так і на рівні звичних уявлень відрізняються строкатістю і суперечливістю. Це пояснюється тим, що на свідомість людей впливають різні ідейні і психологічні установки, які породжують широкий спектр пристрастей і думок.

На пострадянському просторі досі дає про себе знати інерційний вплив марксистської методології обговорення питань, пов'язаних з релігією. В її основі перебувають установки, згідно з якими “кожна релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті”¹. Класики марксизму пов'язували релігійність з “найбільш неосвіченими, темними, первісними уявленнями людей про свою власну і про оточуючу їх зовнішню природу”², називали релігію “превратним світоглядом”, “зітханням пригнобленої тварини”, “опіумом для народу”³.

Треба визнати, що критика марксизмом релігії, особливо її нижчих форм, у ряді випадків виглядає цілком виправданою. Однак ця критика відзначена певним спрощенням. Вона не дає відповідей на всі питання, пов'язані з релігійною проблематикою.

В основі цієї методології лежить теоретичний постулат, згідно з яким суспільна свідомість у всіх її формах (мораль, ідеологія, релігія) є тільки похідна, вторинна від суспільного буття, детермінованого соціально-економічними чинниками. Витоки та еволюцію релігії марксистська наука пов'язувала виключно з соціальними відносинами, називаючи релігію “сукупністю всіх суспільних відносин”⁴ і стверджуючи, що вона не має самостійної історії поза історією соціальною⁵. Реальна практика свідчить: суспільна свідомість

існує в рамках відносно автономії від соціальних і економічних процесів. Тому й релігія пов'язана не тільки із зовнішніми умовами життя людини, вона стикається з психологічним, етичним, метафізичним рівнями людського буття.

У частині науки релігійна тематика не сприймається як щось, що вимагає серйозної уваги. В той же час в науковому співтоваристві є чимало вчених, які прагнуть до цілісного знання про світ і людство і які розуміють, по-перше, що без уявлень про релігійні системи завдання отримання цілісного знання про людське суспільство в принципі не здійсненне; по-друге, що релігійний досвід вже в силу свого історичного віку містить величезний запас знань про світ і людину, що систематизація цих знань слугує для блага науки.

Наука і релігія займають різні ніші суспільної свідомості. Релігійна думка виражається іншою мовою, ніж наукова думка. Але саме з цієї причини не слід шукати непримиренного протиріччя між наукою і релігією. Мова релігії своєрідна — так само, як своєрідна мова поезії, музики, технічної думки, міфології тощо. Немає жодних протипоказань для вивчення цієї мови за допомогою наукових засобів, у тому числі і з використанням досягнень гуманітарної науки. Науковий підхід до проблем релігійності сприяє розвінчанню багатьох міфів, що стосуються релігії і сформованих під впливом вульгарного матеріалізму.

Одним з них є міф про тотальну ворожість релігії до науки. Релігія в її розвиненому варіанті не заперечує цінність пізнання — з тим лише застереженням, що в релігійній традиції пізнання не є абстрактна мета, а служить зміцненню духовно-моральних засад у суспільстві. Саме з цих позицій знаменитий французький фізик і математик Блез Паскаль, що був також християнським мислителем, стверджував у XVII столітті: “Якщо я не знаю основ моральності, наука про навколишній світ не принесе мені комфорту в дні сумних випробувань, а ось основи моральності приводять в рівновагу при повному незнанні наук про предмети навколишнього світу”⁶.

До числа всесвітньо відомих вчених, які були релігійними людьми, крім Б. Паскаля, належали астрономи Н. Коперник та І. Кеплер, вчений-енциклопедист М. Ломоносов, фізики-електротехніки Л. Гальвані, А. Вольта, А. Ампер, основоположник генетики Р. Мендель, основоположник органічної хімії Ж. Дюма, мікробіолог Л. Пастер, фізик і математик, а також богослов і священник П. Флоренський, творець вчення про ноосферу В. Вернадський та інші. Для цих обдарованих людей наука не була самоціллю, не зводилася до систематизації та узагальнення емпіричних даних, а сприймалася як один із шляхів осягнення законів і таємниць всесвіту, як спосіб залучення до абсолютної і цілісної істини.

Жорсткого антагонізму між наукою і вірою немає хоча б тому, що наукові знання зароджувалися і почали розвиватися в тих історичних умовах, коли в суспільній свідомості панувала релігійна картина світу. Найважливіші для людської історії наукові відкриття були зроблені віруючими людьми. Протягом століть дефіцит наукових знань був складений за рахунок релігії, що ставила питання про космос, природу, соціальне буття. І релігійні та наукові ідеї завжди важко узгоджувались з обмеженою думкою, конфліктували з войовничим неучтвом. На шляху практичного освоєння світу людям довелося узагальнити величезний обсяг спостережень, набути гігантський досвід, систематизувати його для передачі нащадкам. Все це робилося для торжества буття, для подолання ентропії. Без віри в смислову цінність цих цілей їх досягнення було б неможливим. Жодному діячеві науки не вдалося і не вдасться уникнути питання про сенс його участі в науковій роботі та науковому пошуку, а такого роду питання припускають вибір певної світоглядної позиції, пов'язаної з вірою в її правильність.

У нинішніх умовах наука для власного подальшого розвитку повинна виявити цікавість до інших, найрізноманітніших форм пізнання. Сцієнтична обмеженість науки не відповідає її власним інтересам, заважає їй провести “спектральний аналіз” людської суті і допомогти людині подолати відчуження від природи і від самої себе. Звичайно, заперечувати роль і досягнення науки було б безглуздістю. Мова йде про пошук шляхів для подальшого вдосконалення наукових знань.

Сучасна наукова методологія часто орієнтується на проведення жорсткого кордону між релігією і секулярною, світською культурою. Однак таке розмежування не завжди веде до успішних результатів. Це цілком зрозуміло дослідникам, які звертаються до історико-культурних проблем. Якщо розглядати людську історію як вмістище різноманітного досвіду, то протиставлення “світське — релігійне” багато в чому втрачає смислове значення, а кордони між цими сторонами людського буття стають умовними.

Поглиблення знань і уявлень про реальні історичні процеси неможливе без звернення до релігійно-духовних аспектів історії різних народів. Ці аспекти не варто повністю скидати з рахунків і при аналізі сучасності. У частині сучасної історіографії відображено переконання в тому, що релігійний фактор мав відносну важливість тільки на стадіях, що передували науково-технічній революції. На перший погляд, у сучасній суспільній свідомості цей фактор відіграє набагато меншу роль, ніж кілька століть тому. Однак потрібно враховувати і принцип безперервності історичного процесу, в якому немає непереборних кордонів між різними стадіями і етапами історичного розвитку. “Нові віхи” і “великі зміни” відображають здебільшого

зовнішню канву подій. Свідомість менш чутлива до змін, ніж зовнішні форми громадської організації, їй притаманні інерційність і тяжіння до звичних, перевірених зразків. Сфера свідомості має свою історію, що відрізняється від історії, яка визначається зовнішньою, подієвою канвою.

Свідомість людей “живиться” не тільки зовнішніми впливами, не механічно відображає зовнішній світ. Вона має своєрідну “базу даних”, отриманих нею шляхами, не фіксованими математичним інструментарієм. У цю “базу даних” входять архетипи мислення і поведінки, які передаються з покоління в покоління не тільки за рахунок цілеспрямованого навчання і виховання, але і за рахунок всієї суми нюансів, складових живої тканини буття і проявляються в мові, в музиці, архітектурі, в природі, в кліматі і багато в чому іншому. Архетипи, що зберігаються в підсвідомості, склалися протягом багатьох століть під впливом різних чинників, серед яких релігія відіграє далеко не останню роль. Різноманіття релігійного досвіду людства відбилося на архетипах мислення і поведінки різних народів, визначило різні “шифри” їх історичного побутування.

Історія релігії настільки ж тривала, як і історія людства, у ній з надлишком вистачало як позитивних уроків, так і негативних, як досягнень, так і розчарувань. У релігійній свідомості відбивалася ієрархія життєвих цінностей, отримували статус святинь певні властивості буття і морально-етичні принципи. Процес ціннісного пізнання по самій своїй суті не міг бути прямолінійно гладким і безболісним, бо пов’язувався з подоланням суперечностей і сумнівів. Саме через таке подолання і йшло накопичення духовно-релігійного досвіду різних народів.

Історична практика наочно ілюструє, що в релігійній свідомості здатні стикатися потяг до істини, до світлого початку і елементи схоластики, фанатизму, темні забобони. Релігійний досвід виявився полем зіткнення найтонших відтінків світовідчуття. Ці відтінки часто по-різному впливали на емоційно-змістовне наповнення зовні однакових формул. Йшла безперервна духовна боротьба між оптимізмом і запереченням земних радощів, між вільним самовизначенням людини і духовним рабством, творчими і руйнівними імпульсами, творчим початком і відчуттям непереборного фаталізму. Емоційне забарвлення релігійних догм могло змінюватися в залежності від історичних умов і місцевих особливостей.

Очевидною є наявність різних рівнів релігійної свідомості. Нерідко релігійність не піднімається вище забобонів або механічного виконання обрядів. Розмова про примітивну релігійність, виражену забобонами, астрологією, окультизмом, шаманством, зрозуміло, не позбавлена актуальності. Однак в людському суспільстві завжди були люди, яких тільки відштовхувала

релігійність не пов'язана зі всією глибиною життєвих смислів. Такі люди прагнули звільнити її від нижчих форм на користь вищих.

Чимало зарубіжних вчених глибоко і змістовно аналізували релігійну проблематику. Відомий німецький філософ Еріх Фромм переконливо довів, що немає релігійності поза її рівнями і градаціями, у світлі чого досить хиткою стає і різниця між релігією і атеїзмом: “Легко побачити, що деякі проповідники віри в Бога є за своєю людською установкою ідолопоклонниками або позбавлені віри, в той час як деякі найпалкіші “атеїсти”, присвятивши своє життя для блага людства, справам братерства і любові, виявляють віру і глибоку релігійність. Реально є не конфлікт між вірою в Бога і “атеїзмом”, але конфлікт між гуманістичною релігійною установкою і підходом, який дорівнює ідолопоклонству, незалежно від того, яким чином останній виражається або яким чином маскується у свідомому мисленні”⁷.

Релігійні системи Фромм ділив на авторитарні і гуманістичні. Авторитарність він вбачав у релігії, яка не пов'язана з духовною свободою, підпорядковує свідомість людини “не духу, а букві”, носить рабський характер, означає капітуляцію перед дійсністю. Релігійність, вільна від авторитарності, за Фроммом, пов'язана з “переживанням єдності людини зі світом”⁸, коли віра базується на достовірності переконань, на досвіді почуттів, а не на бездумному вбиранні малозрозумілих формул. У такій релігійності немає місця песимізму і мізантропії, а переважаючими настроями є радість і довіра до життя.

Тему релігійності не можна виявити за допомогою прямолінійних шаблонів. Використання раціональної логіки для розгляду релігійної проблематики, звичайно, можливо, але далеко не завжди достатньо, оскільки релігія — не міркування про сакральних сутності, а безпосередній досвід їх переживання. Релігійна віра — феномен духу, а не інтелекту, тому віру в її істинному вигляді неможливо нав'язати. Фактом є і те, що існує імітація релігійної віри, що диктується “модю” або конформістичними умонастроями.

Догматичні та обрядові норми однакові для всіх членів тих чи інших конфесій, однак вони не можуть зробити абсолютно однаковим світовідчуття всіх віруючих. Одні віруючі згодні підпорядкувати себе готовому поведінковому регламенту, інші шукають в релігії звільнення від банального, від умовностей і звичок повсякденного побутування. Англійський філософ Бертран Рассел, який проголошував себе атеїстом, але при цьому активно звертався до релігійної проблематики, вважав, що “суть релігії — у свободі від обмежень, у прагненні до цільності життя, що звільняє людей з в'язниці суетних бажань і дріб'язкових думок”. До цього він додав: “Звільнення приносить тільки та релігія, яка обходиться без догматичних пут”⁹.

Філософія, культура та ідеологія не просто генетично пов'язані з релігією, вони зобов'язані їй своєю появою і несуть у своєму “генотипі” багато її особливостей. Отримавши в ході історичного розвитку автономію від релігії, ці сфери свідомості вже зі свого боку почали впливати на релігійні уявлення. Прикметно, що і наукові теорії при всьому їх раціоналізмі не можуть бути повністю вільними від постулатів або аксіом, в якості вихідних позицій прийнятих на віру. Жодна філософська побудова не уникла цього, у тому числі — і марксизм, який всі свої логічні схеми з'єднував переконаною вірою. Так, Ленін підкреслено виділяв своє “непохитне переконання”¹⁰ у бездоганну правильність марксистських формул.

На вірі будується поширення через систему освіти будь-яких знань — у тому числі і раціональних. Вірою підкріплюється і моральний фундамент суспільного устрою. Тотальний скепсис неприйнятний для будь-якого соціуму. Будь-яка система влади, зацікавлена у своєму скільки-небудь стійкому становищі, спирається на правову регламентацію та етичні норми. І те, й інше є своєрідною апеляцією до довіри з боку суспільства, а довіра — це підвид віри.

Критерій для оцінки будь-якої релігії і будь-якої ідеології не змінився з часів Нового Заповіту: “По їхніх плодах ви пізнаєте їх” (Мф. 7.20). Неоднозначні реалії людської свідомості такі, що є заботони релігії, але є і заботони атеїзму. Атеїзм не можна ототожнити з запереченням жодних позитивних цінностей, з повною недовірою, що означає, по суті справи, духовну смерть. Розвиток самої раціоналістичної науки без віри в істинність її положень і висновків неможливий, бо тотальний скептицизм руйнує знання, засноване на вірі в пізнавальну здатність людини і на вірі в достовірність даних, одержуваних за допомогою розуму і почуттів із зовнішнього світу. Фрідріх Енгельс розсудливо відзначав, що “перебуваючи в стані безвір'я, людина не може мати жодного духовного змісту, він неминуче зневіряється в істині, розумі і природі”¹¹.

Віра як продукт свідомості приймає надзвичайно різноманітні форми. Широко поширена віра в різні фетиші — причому аж ніяк не тільки у первісних племен, але й у багатьох представників сучасного суспільства. Фромм писав про це: “Ідолами бувають не лише зображення у камені та дереві. Ідолами можуть стати слова, машини, вожді, держава, влада і політичні групи. Наука і думка ближніх теж можуть бути ідолами; для багатьох ідолом став сам Бог”¹².

Характерно, що в Новому Заповіті підкреслено відсутність предметних рамок поняття “Бог” і неможливість букввальних дефініцій для розкриття цього поняття. Будь-яка з них перетворювала б Бога, використовуючи вираз англійського філософа Мела Томпсона, в “ментального ідола”¹³. У Новому Заповіті двічі підкреслено: “Ніхто Бога ніколи не бачив” (Ин.1.18; 1

Ин.4.12). Оскільки з пропагандою атеїзму новозавітні тексти не могли бути пов'язані, ця фраза покликана підкреслити трансцендентну природу Бога, тобто відсутність предметних рамок, відчутних обмежувачів.

Християнські богослови ототожнювали Бога з буттям. Це робили, при-міром, Іоанн Дамаскін: "Бог є Буття і Причина Буття"¹⁴, і Франциск Феррарський: "З усіх доменів найбільш личить Богу... ім'я Буття як найбільш загальне"¹⁵. Таке розуміння Бога відображає онтологізм християнства.

Проблема релігійності не вирішується "з наскоку", до неї незастосовні категоричні, "чорно-білі" трафарети. Найбільш об'єктивним критерієм розвиненості релігійних систем є ставлення до проблеми подолання часткового в людській природі. Існують релігійні системи, які націлюють людину на пізнання світу і на самопізнання. Проте є і спрощені форми релігійності, в яких поведінкова регламентація пригнічує увагу до внутрішнього, духовного світу людини.

З точки зору співвідношення віри й безвір'я, ледве витримує перевірку практикою теза про існування якогось "стерильного" атеїзму, бо насправді за розмовами про атеїзм часто ховається творіння кумирів в тисячах форм, варіантів і облич. У суспільній свідомості поряд з атеїзмом, що став результатом наукової рефлексії, цілком може вживатися атеїзм, що приймається на віру, тобто автоматично стає своєрідним варіантом релігійності. У радянський період атеїзм мав офіційний характер, був обов'язковим атрибутом системи освіти. Він носив назву "наукового", але при цьому найчастіше вписувався в масову свідомість як набір догм, що не підлягають обговоренню. Резонним виявилось попередження Ф. Енгельса: "Атеїзм як голе заперечення релігії, постійно посилається на релігію, сам по собі без неї нічого не являє і тому сам ще є релігією"¹⁶.

Вузьке соціологічне трактування релігії вселяє, що будь-яка релігія гальмує суспільний прогрес. У такому трактуванні не зачіпаються смисли, що втілюють зв'язок людини з вічністю і всесвітом, з "початком всіх початків". Релігійне світосприйняття в його гуманістичному вираженні націлене на втілення в реальному житті моральних ідеалів, вимагає достатньої тверезості мислення, свободи від химер, ілюзій і туманних фантазій.

У складній і заплутаній історії релігій не обходилося без ціннісних підмін, коли від впливу усувалися хранителі не спотвореного перекази, а знання ставали предметом маніпуляцій з боку окремих служителів культу, що пояснювали його на користь якихось локальних цілей. У такі моменти втрачався зв'язок з сакральним, духовність підмінили схоластикою або обрядовірством.

Одне із значень релігійності висвічується при зверненні до проблеми громадської моральності. Суспільний розвиток не може бути успішним без

опори на моральні імперативи. Німецький філософ XIX століття Людвіг Фейєрбах висловив точний вирок: “Справжнім атеїстом, тобто атеїстом у звичайному сенсі, треба вважати не того, для кого божественний суб’єкт — ніщо, а того, хто заперечує божественні предикати: любов, мудрість, справедливість”¹⁷. Релігії з перших днів людської історії виконували завдання пошуку етичних і моральних еквівалентів, вибудовування шкали духовних цінностей. У будь-якому світогляді, систематизуючою уявлення людини про себе і про навколишній світ, є сакральна, релігійна складова. Релігійні імпульси присутні у високих емоціях, прикладом яких може служити вислів відомого німецького філософа Канта: “Дві речі наповнюють душу завжди новим і все більш сильним подивом і благоговінням, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них, — це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені”¹⁸.

Релігійність навіть у її нижчих формах ніколи не зводилася лише до обрядовості та побутового регламенту. Релігійні системи створювали фундамент для становлення і розвитку духовної культури, визначали її специфічні особливості, що впливали на життєвий уклад і історичну поведінку тих або інших народів. Складання багатьох етнічних спільнот відбувалося на релігійній основі, коли розрізнені племена об’єднувалися не стільки завдяки спільності мови і території, скільки на основі єдиної культурно-світоглядної системи у формі тієї чи іншої релігії.

Таким чином, на нинішньому етапі розвитку людських знань немає необхідності в прямулінійному протиставленні науки і релігії. Для сучасних вчених ця думка не є “крамольною”. Приміром, ректор Московського державного університету В. А. Садовничий висловив переконання, що “поки у людства є тільки два шляхи для того, щоб заглянути в майбутнє. Це наука і релігія”¹⁹. Наука концентрує конкретні знання, релігія відображає засвоєний багатьма поколіннями людей буттєвий, метафізичний досвід. З цих позицій наука і релігія не є антагоністами, вони здатні взаємодіяти, взаємно доповнюючи одне одного.

1. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 328.
2. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 313.
3. Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Ведення // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 1. — С. 414–415.
4. Маркс К. Тези про Фейєрбаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 2–3.
5. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 24.
6. Паскаль Б. Думки. СПб., 1995. — С. 70.
7. Фромм Е. Психоаналізу і релігія // Сутінки богів: Антологія. М., 1989. — С. 17–218.

8. Там ж. — С. 168.
9. Рассел Б. Чому я не християнин. — М., 1987. — С. 23.
10. Ленин В.І. Матеріалізм й емпіріокритицизм // Повне зібрання творів. — Т.18. — С. 16–66.
11. Енгельс Ф. Положення Англії. Томас Карлейль. “Минуле й сьогодні” // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т.1. С. 590-591.
12. Фромм Е. Зазначене твір. С. 218–220.
13. Томпсон М. Філософія релігії. — М., 2001. — С. 110.
14. Св. Іоанн Дамаскін. Точне виклад православної віри. — М., 1998. — С. 106.
15. Цит. по: Фейербах Л. Суть християнства. — М., 1965. — С. 325.
16. Енгельс Ф. Лист Е. Бернштейну, липень 1884 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 36. — С. 161.
17. Фейербах Л. Зазначене твір. — С.51.
18. Кант І. Критика практичного розуму // Твори: В 6 т. — Т. 4, ч.1. — М., 1965. — С. 499–500.
19. Садовничий В. А. Знання і мудрість в глобалізуючому світі // Питання філософії. — 2006. — № 2. — С. 11.

SUMMARY

Sergey Rybakov

TO THE QUESTION OF THE DIVERSITY OF RELIGIOUS EXPERIENCE

The religious experience of mankind is an interesting topic for research. However, the methodology of the research should be free from theoretical simplifications, and to recognize that religion is not only linked to the external conditions of life of the people, but also with the psychological, moral and metaphysical aspects of human existence.

Keywords: religious experience, methodology, religion, psychological aspects, moral and metaphysical aspects.

Костянтин Недзельський

“НАСЛІДУВАННЯ ХРИСТА” — ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА ОНОВЛЕННЯ І ОСУЧАСНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ’Я

Розглянуто необхідність відродження традиції Київського Православ’я щодо залучення мирян до сприйняття істинного духу християнського віровчення. Доведено, що без ствердження вищих цінностей християнської моралі в православній українській громаді значно ускладнюється вирішення багатьох соціальних проблем, які викликані радикальними змінами в політичному та економічному житті України у пострадянський період.

Ключові слова: Христос, православ’я, оновлення, осучаснення, християнська мораль.